İŞLEKLİĞİ ARTAN BİR YAPIM EKİ: +SAL/+SEL

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Sibel BAYRAKTAR
Trakya Üniversitesi

1. Türkçenin Yeni Terim ve Ekler Karşısındaki Tutumu

Türk Dil Kurumunun 1942 yılında yayınlanan *Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde önerilen birtakım Türkçe terimlere gelen aşırı tepkiler üzerine 1952 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bir komisyon kurarak bugün kullanımı son derece yaygın olan *fert: birey, hafiza: bellek, idrak: algı, şuur: bilinç, tabiat: doğa, tesir: etki* ve bunun gibi terimlerin gözden geçirilmesini istemişti. Komisyonda yer alan Peyami Safa'nın Fransızca *monumental* sözcüğü yerine önerdiği *anıtsal* sözcüğünün 'Fransızcasından daha güzel' olduğunu söylemesi üzerine *+sal/+sel* eki masaya yatırılmış ve komisyon tarafından alınan karar gereği *+sal/+sel* ekinin yalnız Türkçe sözlerde kullanılması ilke olarak benimsenmişti. Bu durumda *ahlakî* yerine *ahlaksal, hukukî* yerine *hukuksal* biçimleri kullanılmayacaktı.

Ömer Asım Aksoy *"bölgevi sözcüğü Osmanlıcadaki mıntakavi'nin karşılığı olarak düşünülmüş ancak buradaki Arapça nispet (ilişki) eki olan vi'nin Türkçe bir sözcüğe eklenmesi yanlıştır... Türkçe sözcüklere Arapça ve Farsça ekler getirilmesi yanlışı, yeni türetilen Türkçe sözcüklerde de sürdürülmemelidir. Hele bölgesel demek varken!"* (Aksoy, 1990: 10) diyerek nasıl *+sal/+sel* eki yalnızca Türkçe sözlerde kullanılacaksa Türkçe sözcüklerde de Türkçe olmayan eklerin kullanılmasının o kadar yanlış olacağını vurgulamış olmaktadır.

Kamile İmer, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi* adlı eserinde bu konuya temas etmektedir. *"Yabancı kalıp ve kurallar Türkçede o kadar etkili olmuştur ki zaman zaman Türkçe sözcükler de Arapça ve Farsçanın kalıpları içine sokulmuştur. Örneğin, Fars dilinin kurallarına göre bir Arapça ve bir Türkçe addan yapılmış olan resm-i geçit, Arapça 'tenvin' eki ile kullanılmış olan yakınen ve ayrıyeten sözcükleri, 'nisbet' eki ile kullanılan gümüşi, altuni sözcükleri, Arapça çoğul eki eklenmiş olan (cem-i müennes salim) gidişat, Arapça nisbet eki ve dişilik (müennes) belirten -t ile kurulan variyet, Farsça kalıba sokularak kullanılan gün be gün bunlardandır."* diyerek Türkçedeki melez sözcük ek ilişkilerine değinmiştir (İmer, 1974: 148).

Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde Fuad Köseraif'in fikirlerinden şu satırlarla bahsetmektedir: *"Türkçülüğün tarih-i mebhasinde, tasfiyecilerin halk lisanına geçmiş*

olan Arabca ve Acemce kelimeleri de Türkçeden çıkarmak istediklerini yazmıştım. Dün Fuad Raif Bey'le bu hususa dair tekrar görüştük. Tasfiyecilerin lideri mevkiinde bulunan mûmâileyh, halk lisanına geçmiş olan Arabca ve Acemce kelimelerin Türkçe sayılması hususunda bizimle hiçbir ihtilâfi olmadığını ve aramızdaki ihtilâfın edatlara münhasır olduğunu söyledi. Yukarıda izah ettiğim veçhile; yeni Türkçecilere nazaran, Türkçenin kıyasi edatlarıyle istenildiği kadar, yeni kelimeler ibda' edilebilir. Fakat semâi edatlarıyle yeni kelimeler yapılamaz. Fuad Raif Bey, kendisinin bu fikre şiddetle muhalif olduğunu edatlarda 'semaî, kıyasi' tasnifini tanımadığını, Türkçenin her türlü edatlarıyle yeni kelimeler yapılabileceği gibi Kırgızcadan, Özbekçeden, Tatarcadan alınacak yahud büsbütün yeniden yaratılacak edatlarla da yeni kelimeler ibda' olunabileceğini söyledi. Hattâ Farisideki nisbet 'i' sine mukabil 'ki, gı' edatını icada taraftar olduğunu meselâ, 'hayati' sıfatı yerine 'hayatkı' 'edebî' yerine 'edebgi' kelimelerini kullanmak mümkin bulunduğunu beyan etti. O halde, yukarılarda 'tasfiyecilik' hakkında yazdığım şeyleri bu beyanata nazaran tashih etmek lâzım gelir" (Gökalp, 2015: 114-115). Anlaşılan o ki nispet i'sinin işlevine sahip bir ek ihtiyacı o zamanlarda da duyulmakta ve değişik çareler üretilmeye çalışılmakta idi.

Oysa bundan yıllar önce Tanzimatçılar da dile müdahaleci olmuşlardı ve yeni ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verebilmek için yeni sözcük ve ekleri dile dâhil etmekte mahzur görmemişlerdi. Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* adlı eserinde: *"Tanzimat'ın ortaya attığı bazı tamlamalar da vardır ki, bu tamlamalarda kelimeler de yenidir. Meselâ hey'et-i içtimaiyye tamlamasındaki içtima kelimesi, toplanmak anlamında eskiden de vardı. Fakat bu kelime, nisbet 'i' si getirilerek içtimaî şeklinde sosyal karşılığı olarak ilk defa Şinasi tarafından kullanılmıştır. İster yazı ve konuşma dilinden ister sözlüklerden alınmış yahut eski köklerden üretilmiş bulunsun, bütün bu kelimelerle Tanzimatçıların yaptıkları tamlamalar ve bu tamlamaların belirttiği anlamlar yenidir. Birer ihtiyacı karşılayan bu tamlamalar, o devrin belli başlı düşüncesini göstermekte ve karakterini belirtmektedir."* (Levent, 1960: 88) diyerek aslında dilde yeni arayışların uzun zamandır var olduğunu bize göstermektedir.

2. *+sal/+sel, +al/+el ve +l* Ekleri Üzerine Tartışmalar

Dile dâhil edilmeye çalışılan az işlek eklerden en çok tartışma yaratmış olanı *+sal/+sel* eki olmalıdır. Hasan Eren'e göre *+sal/+sel* ekinin kökenine ait tartışmalar *ulusal* sözcüğü ile başlamıştı ve *+sal/+sel* eki *+al/+el* ekinden ayrılamazdı, yani *+sal/+sel* eki, *+al/+el* ekinden gelmekteydi (Eren, 2000: 45).

Tahsin Banguoğlu *ulusal*'ın Fransızcadaki *–el, -al* ekleri ile türetildiğini yazmıştı. Banguoğlu, *"O zamanlar ileri sürülen kelime türetme şekilleri arasında en çok itiraza uğrayanlardan biri -sel, -sal sıfatları idi. Geçen zaman içinde de bunlar çok yadırganmış ve söz konusu olmuştur."* (1966: 35) demektedir.

Banguoğlu'na göre; *"Gerçekte en eski Türkçede isme gelen bir –il ekinin varlığı kabul edilmektedir. –l ile biten çok heceli kelimelerimizden bazılarını bu ek ile açıklamaya çalışırız. –cil, -sil gibi anlamları az çok bilinen eski eklerin de bunun bileşikleri olduğunu sanıyoruz. -el, -al, -sel, -sal ile biten eski kelimelerimizin üremesini açıklamakta ise daha çok güçlük çekiyoruz, çatal, sakal, güzel gibi."* (1966: 35).

Banguoğlu'na göre türlü sebeplerden dolayı bu *–el* ve *–sel* ekleri Türkçe kelime ve terim üretiminde kullanılmamalıydı:

"1.Yaşayan Türkçede ne türlü köklere geleceği ve ne anlam getireceği belli olan -el ve

-sel ekleri yoktur. Bunlar yapma ekler hissini verecek ve yadırganacaktı. Onları Eski Türkçe -il ekine çıkarmak da bir zorlama oluyordu.

2. Bunlarla isimden nispet sıfatları yapılmak, yani Arapçanın î eki ile yapılmış nispet sıfatları için anlam incelikleri taşıyan çeşitli ekleri vardı. Bu iş için biz böyle bir yapma eke muhtaç değildik! [-lik eki ile kişilik-şahsî; -den eki ile gelenekten-an'anevî; -si eki ile anıtsı-abidevî; -li eki ile denemeli- tecrübî; -ce eki ile dince-dinî; -ci eki ile duygucu-teessürî; tayinsiz isim takımı ile ruh-ruhî (ruhsal değil); sıfat olan madde isimleri ile maden-madenî (madensel değil); sıfat olan yer ve yön isimleri ile ilk-iptidaî (ilksel değil); Başka fiil türemeleri ile kaplayıcı-istilaî][1].

3. Bu ekle eski yazı dilimizdeki tek şekilli Arapça nispet sıfatları yine tek şekille Türkçeye çevriliyordu. Bu tek kalıp dilimize bir biçim ve anlam monotonluğu getiriyordu.

4. Aslında bu ekler ana dile dönme yolu ile değil, Latin dillerine özenme yoluyla bulunmuştu. Biz biliyoruz ki bir ara bilginlerimiz Hint-Avrupa dillerinin Türkçeden geldiğini ispat(!) etmişlerdi. Fransızcadaki –el, -al ekleri elbette Türkçeden geliyordu. Nitekim bizim -men, -man ekimiz de Cermen dillerindeki man (adam) kelimesi ile aynı köktendi. (1966: 37)*"*[2]

Bu konuda Haydar Ediskun'un Zeynep Korkmaz'a cevap verdiği yazısında Ediskun, A. C. Emre'yi desteklediğini söyleyerek fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir: *"Rahmetli A. C. Emre'nin şu görüşlerine de katılmaktayım: 'Bir morfemin (yani -el/-il morfeminin) bir fonemle birleşerek aldığı şekiller vardır; morfeme yeni şekiller veren bu fonemler k/g, ç/c, t/d, s'dir." (Ediskun, 1967: 148-149).* Kendisinin de *Muhakemetü'l-Lügateyn*'den aktarma yaparken –al, -el değil, bilerek, –(a)l, -(e)l diye yazdığını, çünkü gerektiğinde –a-, -e- ünlüleri (harekeleri) ister istemez –l sesine aktarıldığını, bugünkü imlamızda bunu -al, -el diye göstermek zorunda kaldığımızı ifade eder: kur-al, teğ-el… vb. *"Aynı imla olayını –ıl, -il için de yineleyebiliriz: öngü-l, yas-ul..vb."* (Ediskun, 1967: 265).

1 Bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapmış olan Enfel Doğan *Türkiye Türkçesinde Nispet Ekini Karşılama Yolları* adlı makalesinde konuyu ayrıntılı olarak incelemiş ve 1998 basımı *TDK Türkçe Sözlüğü*'nün içinde yer alan 445 adet nispet i'si almış sözcük bulunduğunu tespit etmiştir. Aynı zamanda bu sözcüklere 55 değişik şekilde karşılık verilmesinin de mümkün olduğunu söylemektedir. Bunlardan 27 tanesi eklerle karşılama şeklindeyken sözcük ve açıklamalarla karşılama (sıfat fiil grubu, sıfat tamlaması, renk ifadesi, uzun açıklama cümlesi -35 sözcük-, yeni sözcük-17 sözcük-, Batı menşeli, 'çok' ve 'en' zarflarıyla vb.) ve 39 sözcükte de edatlarla karşılama yolları verilmiştir (Doğan, 2003: 206-207).

2 *+el* ekiyle ilgili Nevnihal Bayar'ın *Türkçede Yanlış Türetmeye Sebep Olan Bazı Ekler* adlı çalışmasında *cinsel, genel, ilkel, sözel, tümel, tüzel, ulusal, yerel* sözcüklerinin yanında bugün sözlüklerde yer almayan halkın tercih etmediği *başal, bedizel, cismel, önel* sözcükleri ile ilgili tartışmalar yer almaktadır. Burada F. Kadri Timurtaş ve N. Hacıeminoğlu *-el* eki ile yapılan bütün kelimelerin yanlış olduğunu öne sürmektedirler. *+el* ekinin Türkçe olmadığını, Fransızcadan alındığını belirtmektedirler. Ö. A. Aksoy ise, *-el* ekinin dilimizde eskiden beri var olduğunu ancak işlek olmadığını, özleştirme akımında işleklik kazandığını, bu ekle yapılan kelimelerin doğru olduğunu savunmuştur. Doğan Aksan ise, *genel* sözcüğünün türevleri olan *genelleme, genellikle, genelleştirmek* gibi şekilleri dile yerleşmiş olduğundan kuruluş bakımından yanlış olmadığını Batı dillerindeki *general* kelimesinden bağımsız olarak türetildiğini, çünkü bu kelimenin kökünün *gen* olduğunu, *gen* adından genel türetilişinin *yaş'tan yaşıl/yeşil, göz*'den *gözel/*güzel türetilmesinde olduğu gibi *-l* ekiyle olduğunu açıklamıştır. Aynı şekilde özel sözcüğünün de uygun olduğunu düşünmektedir. A. B. Ercilasun ise, *tüzel* sözcüğüne itiraz ederken *ulusal* sözcüğünün de aynı zamanda Moğolca olduğunu söyleyerek sözcüğün Türkçeye dâhil edilmesini uygun bulmadığını beyan etmektedir (Bayar, 2004: 415-420).

Ediskun, Korkmaz'ın *–l* ekinin Moğolcadan geldiğini söylemesine katılmakta ve bu durumu sakıncalı görmemektedir. *–l* ekinin Moğolcada olduğu gibi bizde de fiil tabanlarından sıfat türeten sözcükler olduğunu söyler: *usa->usal* (ihmalkâr, tembel), *tüke->tükel* (tam, hep). Yazar, incelemesinde isim soyundan türemişlere de örnekler vermektedir: *danal* (saman kesmiği), *engel* (mani), çokal, çukal (1. örtü, cübbe, setre, 2. eskiden savaşlarda insanların ve atların giydikleri elbise), *topal* (top, aksak, küt ayaklı, ayağı kırık), *kaval* (içi delik, düz bazı şeyler) vb. hatta *doğal* sözcüğünün Fransızcadan özenilerek uydurulmuş bir sözcük olmadığını, *Tarama Dergisi*'ndeki *tuğa* (mizaç, viladî); *tuğal* (tabiat, takdir, kader) ile aynı mantıkla türetilmiş Türkçe bir sözcük olduğunu söylemektedir (Ediskun, 1967: 271).

Besim Atalay'ın görüşleri de burada zikredilmektedir: *"İki heceli birçok ismin sonunda –el/ -il bulunur; bu morfemin eskiden önemli bir türem rolü oynadığı gerek bu günkü dillerde gerek eski kaynaklarda rastlanan –el/ -il yapılı isimlerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bu morfemlerle isimlerden ve yalın olarak kullanılmaz köklerden türlü ilgi isimleri (sıfatlar) türemektedir: yeşil (yaşıl), kızıl, güzel, çatal, kaval, başıl, bökrül... gibi."* (Atalay, 1956: 148-149).

"Bu çalışmada biz hem fiil köklere hem de isim köklere gelebilen bir –el/ -il ekinin olduğunu görmekteyiz: Divanda yer alan ten (denk, öğür, akran) sözcüğünden türeyen tenil (ön ayakları çizgili) ve ten- fiili olmamasına karşın tenle- (iki şeyi birbirine denklemek, denk etmek, denkleştirmek) örneğini vermektedir. Aynı şekilde yine Divanda may- diye bir fiil olmamasına karşın mayıl- (kavun mayıldı; kavun gevşedi) yanında mayıl yemiş (olgun meyvelerde çürümeye başlama hali)" (Ediskun, 1967: 267) örneğini vermektedir. Kısaca bu yazısında Ediskun'un *–al/-el* ekinin Fransızcadan değil, Moğolcadan geçen ve Türkçede de var olan bir ek olduğunu kabul ettiğini görmekteyiz.

-sal/-sel eklerine gelince de Ediskun yine, A. C. Emre'nin görüşlerinden yola çıkarak *"Rahmetli A. C. Emre Türk Dilbilgisi'nde +sal/+sel ve +sıl/+sil'i –el/-il eklerinin 's' fonemiyle gelişmiş bir biçimi olarak kabullenmekte ve şu örnekleri vermektedir: 'arsal (Div.) ar: kızıla çalan renk'ten; arsıl; sarsal (sansar cinsinden bir küçük hayvan, sarı, kızıl renkte); kumsal, yersel (Der.); yimsel (Der.) vb.'"* (1967: 270) demektedir.

1992 yılına gelindiğinde Ahmet Temir, farklı bir görüş açısı ile *-sal, -sel* eklerine yaklaşır: *"Kullanım alanı hızla genişleyen +sal/+sel yapım eki Oğuz Türkçesinde mevcut olmayan, ancak Kıpçak Tatar lehçelerinde –sıl/-sil şeklinde var olan bir sıfat ekidir. Yani, bu ek gelişi güzel ortaya atılmış uydurma bir ek değil, ancak a<ı değişimi ile Osmanlıca eserlerde yanlış okunmuş bir ektir. Kıpçak kolunun Kazan-Tatar lehçesinde (eski adı ile Çağatay yazı dilinde) –sıl/-sil diye bir ek vardır. Bu ek anlam bakımından Ahmet Vefik Paşa ve Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüklerinde kumsal için söylenenlere aynen uymakta, yani bilhassa renklerde eksiklik, zayıflığı ifade etmektedir. Tatarcada ak-sıl (ak karışık beyazımsı), kük-sil (mavi karışık, mavimtırak) su-sıl (sulu, usareli), yok-sıl (yoksul)"* (Temir, 1999: 4) örnekleri bulunmaktadır. Temir, bu incelemesinde sadece *-sal, -sel* eki ile ilgilenmiş, Fransızcadan alındığı öne sürülen *-al, -el* ve *–l* eklerini konu dışı bırakmıştır. Ahmet Temir, aynı zamanda bu ekin kullanımında aşırıya gidildiğini ve Türk dilinin temel kaidelerinin dışına çıkılarak fiil köklerine bile takıldığını da belirtmektedir (*görmek*'den *görsel, işitmek*'den *işitsel* gibi).

1996 yılından sonra konuyu bu kez de Hasan Eren ele almış ve Ahmet Temir'in fikirlerine karşı çıkmıştır. Hasan Eren, Temir'in makalesine cevaben: *"Ahmet Temir -sal/-sel ekine ilişkin büsbütün yeni bir görüş getirmiştir: Bugün -sal/-sel şeklinde kullandığımız sıfat ekinin asıl söylenişi –sıl/-sil idi. Kumsal aslında kumsıl şeklinde okunması gerekirken Osmanlıca*

eserdeki yazılışa göre ikinci hecesi -sal diye okunmuş ve bu şekilde tutunarak yayılmıştır. Yani -sal/-sel eki gelişigüzel ortaya atılmış uydurma bir hece değil, fakat -ı- sesinin -a- şekline sokulması ile az çok değişikliğe uğramış bir ektir. Bu görüşe göre, okur yazar olmayan büyük çoğunluğun kumsal biçimini okur yazarlardan öğrendiklerini düşünmek gerekir. Bu durum karşısında kumsalın yeni bir biçim olduğunu kabul etmek söz konusu olacaktır. Oysa kumsal dilimizde yaşayan eski bir biçimdir ve bu eski biçim sözlüklerimizde قومسال olarak geçer. *Bu yazımı kumsıl diye okumak olanaksızdır. Ahmet Temir, Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca sözlüğünde de kumsal biçiminin geçtiğini Ignac Kunos'un Almanca çevirisine dayanarak açıklıyor. Kunos'un bu çevirisi yanlışlarla doludur, ama kumsal biçimi yanlış sayılmaz. Şeyh Süleyman Efendi bu sözü* قومسل *olarak yazmıştır. Bu yazımın kumsıl diye okunması düşünülemez."* demektedir (Eren, 2000: 296).

Ayrıca Hasan Eren *+sal/+sel* eklerinin kökenine de eğilmekte ve "*kumsal* ve *uysal* sözcüklerindeki eklerdeki benzerliğin optik bir yanılmadan başka bir şey olmadığını" sandığını ifade etmektedir (Eren, 2000: 297).

Banguoğlu'nun *kumral* sözcüğünün eski birleşiklerden kalmış kelimelerden olduğunu söyleyerek *kumru+al* şeklinde açıklamaya çalışıldığını, oysa bunun *konur+al* kelimelerinden yapılmış bir birleşikten geldiğini; bunun gibi *kumsal* sözcüğünün de *kumsu+el* gibi eski birleşikten gelmiş olabileceği şeklindeki (Banguoğlu, 1966: 267-268) açıklamasından yıllar sonra Eren; *+sal/+sel* eki ile *kumsal* biçiminin sonundaki *-sal* arasında bir ilişki kurulamayacağını, yani *kumsal*'ın sonundaki *sal*'ı bir ek olarak değerlendiremeyeceğimizi söylemektedir. Eren'e göre *kumsal* yapı bakımından Anadolu ağızlarındaki *dağsal* biçimine benzemektedir. *Derleme Sözlüğü*'nde geçen *dāsak* aslında *dağ salı* şeklinde düzeltilmelidir. Halk ağzında *dağ salı* 'dağlık bölge, sıradağ' ve *dağ salısı* 'çalılık yer' biçimlerinde geçer. Yani birleşik bir biçimdir (Eren, 2000: 303).

Mart 2018 *Türk Dili* dergisinde Ali Akbaş'a ait "Türkçede Sal Sel Sorunu" adlı çalışmada da Hasan Eren'in ortaya attığı fikir örneklerin çoğaltılmasıyla bir kez daha ele alınmıştır: *"Türkçede biri uysal, diğeri kumsal kelimesinde görülen iki -sal eki vardır. Bunlardan birincisi yani uysal'daki –sal bir fiilden isim yapma eki, kumsal'daki sal ise çoğu zaman ek sanarak aldandığımız müstakil bir kelimedir:*

*Derleme Sözlüğü'nde sal:**1.** köyün yakınında ekime ayrılan yer (Merzifon-Amasya)* ***2.*** *dağ eteği geniş düzlük (Fakıekinciliği-Pınarbaşı-Kayseri), sala: salan, sırayla ekilen, köyce ekime ayrılan yer (Elbistan- Maraş, MutKöyleri-İçel), yukarı sal (Bartın-Amasya), karsala Manisa, salda (Burdur- Yeşilova)**,** salkaya (Elazığ- Merkez)"* (Akbaş, 2018: 36).

3. *+sal/+sel* Ekleriyle Türetilmiş Sözcükler Üzerine Tartışmalar

Faruk Kadri Timurtaş'ın 1979 yılında *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü* adlı çalışmasında *+sal/+sel* ekli hemen bütün sözcükler uydurma kategorisinde değerlendirilirken, bazı noktalar dikkatimizden kaçmamıştır. Yeni türetilmiş olan *belge* sözcüğü varken *belgesel* sözcüğü yoktur ya da *mana* karşılığı türetilen *anlam* sözcüğüne karşı *anlamsal* henüz bu sözlükte yer almamaktadır. *Anayasa* sözlükte varken *anayasal, algı* varken *algısal* sözcükleri bulunmamaktadır. Bu da Timurtaş'tan sonra ve Timurtaş'a rağmen *+sal/+sel* eki ile sözcük ve terimlerin türetilmeye devam ettiğini göstermektedir. Bazı sözcüklere iki değişik karşılık verildiği görülmektedir; *duyumsal: ihsasî, duysal: ihsasî; eskisel: arkaik, eskil: arkaik; eleştirisel: tenkidî, eleştirel: tenkidî.* Bugün sonradan türetilmiş bu ikili sözcüklerden birinin kullanımı yaygınlaşırken diğerinin körelip unutulduğunu görmekteyiz. Seçilen ekin

de tamamen Türkçe konuşurlarının toplumca zevkine kaldığı, kabul gören eklerde bir eğilimden söz edilemeyeceği gözlenmektedir. Timurtaş'ın deyimiyle *'şekil ve mana bakımından yanlış oldukları halde fazla yayılmış dolayısıyla yerleşmiş olan galat-ı meşhur sayılacak kelimeler'* arasında şu sözcüklerin yer almış olması ilginçtir: *fiziksel, kimyasal, kuzeysel, kutsal, kutsallık, kutsallaşmak, öğretsel, yanal.* Bunların arasında yer alan *fiziksel* ve *kimyasal* sözcükleri köken olarak Türkçe değildir. Bu durumda +sal/+sel eki almaları zaten mümkün değildir. *yanal+sal/+sel* ekiyle değil, Timurtaş'la birlikte bazı dilcilerin Fransızca saydıkları *–al/-el* ekiyle oluşturulmuştur! *yöresel, yerel, yersel* sözcüklerinin *mahallî* sözcüğü ile karşılanması gerektiğini iddia ederken Timurtaş, aslında *'Türkçenin sadeleştirilirken aynı zamanda yoksullaştırıldığına dair'* iddiasıyla çelişmektedir.

"*Arı Duru Türkçe Sözlüğün İkinci Ötümü*" adlı sözlükte de bazı saptamalar yapılmıştır. *+sal/+sel* ekiyle oluşturulmuş kimi sözcükler 'uydurukça' olarak adlandırılmış, karşılığında öz Türkçe başka sözcükler öngörülmüştür;

Kutsal (uydurukça) 'ıyık, izgi, kutlu'; *siyasal* (uydurukça) 'siyasetlik, siyasi'; *toplumsal* (uydurukça) 'el günlük, koğamlık'; *ulusal* (uydurukça) 'ulusluk'; *yasal* (uydurukça) 'kanunlu, kanuni'.

Yapısal sözcüğünde -belki unutulmuş olduğundan- (uydurukça) ibaresi yoktur, ancak karşılığında 'kuruluşluk, kurulumluk, düzülüşlük' önermeleri yer almaktadır.

Uysal sözcüğünün karşılığında da (uydurukça) ibaresi yer almaz onun yerine (anlam kayması) denmiş, karşılık olarak da 'söz dinleyici, kulak asıcı, yavaş' sözcükleri önerilmiştir.

Bu sözlükte anlamı olmayan, ancak TDK sözlüğünde Türkçe olduğu belirtilen 'huzur ve refah içinde olan' anlamına gelen *baysal* sözcüğü, Arapça kökenli iki sözcüğe karşı önerilmektedir: *mutedil* (Ar.) 'uslamlı, baysallı, toktak, otaca, orta yolcu'; *müsterih* (Ar.) 'dinç, baysallık'. Karşılığı TDK sözlüğünde olmayan *yasama* ve *yasalma* sözcükleri aynı anlama gelen değişik kökenli birçok sözcüğe karşı önerilmiştir: 'kalp (Ar.), imitasyon (Fr.), sahte (Far.), sun'i (Ar.), yapay (uydurukça), yapma (yerel)'; toz pembe (T.+Far.) 'aksal, açık al' sözcüğü ilgi çekicidir.

4. *-sal/-sel* Ekinin Tarihsel Görünümü

-sal/-sel ekini alan tek fiil kök olan *uysal* sözcüğünün tarihî gelişmesine baktığımızda; *uy-* fiili olmasına rağmen uzun bir süre *uysal* sözcüğüne rastlayamıyoruz. Burhan Paçacıoğlu'nun *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*'nda: *uy-*: tabi olmak DLT, GL, KY, KK, İMV, DKK, ÇN, SN, KEI, MN, NF, MT, ŞH, TGA, KBN, GT, CTD, KG, YZ, Ay, ÇEK, KTSV [ud-]; *uy-:* 'izinden gitmek' ME, MT, KP, CTD, TMG, ŞT, KTSV [ud-]; *uy-*: 'yapabilmek' KTSV [u-d-]; *uy-*: 'kanmak, inanmak' BN; *uy-*: 'çatmak, sataşmak' TS; *uy-:* 'mayalanmak, katılaşmak' (Paçacıoğlu, 2016: 701) anlamlarında kullanılmış olduğunu görüyoruz.

Mertol Tulum'un *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* adlı eserinde *uy-* maddesine rastlamıyoruz. Başka sözlüklerde de *uy-* fiili olmasına rağmen *uysal* sözcüğü geçmemektedir. 1665 yılında Parigi'nin *Türkçe-İtalyanca Sözlüğü*'nde de yer almaz. İsmail Parlatır'ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'nde *uysal:* 'herkese uyan muhalefet etmeyen, söz anlayan' anlamlarında kullanılmıştır (Parlatır, 2017: 1758). 1890 yılına ait *Redhouse* sözlüğünde *uysal*: weak, fickle; who yields to every new suggestion (cılız, yeni fikirlere boyun eğen) *Tarama Sözlüğü*'nde *uymak*: 'çatmak, sataşmak' anlamında görülür (TS., 222). *Derleme Sözlüğü*'nde de *Tarama Sözlüğü*'ndeki anlamıyla uyumlu olarak *uymak(I):* '1.çatmak, kavga başlatmak' (Merzifon

köyleri-Ama.;Vazıldan, Divriği-Sv.) 2. 'kötü bir söz ya da davranışa, benzer biçimde karşılık vermek' (Bor-Nğ.) anlamının yanında; *uymak (II):* 'denk gelmek, uygun gelmek' (Bor-Nğ.) anlamında da görülmektedir (DS., 4050). *Uysal* sözcüğü *Tarama Sözlüğü'*nde yer almaz. *Derleme Sözlüğü'*nde *uysal(I):* 'geçimsiz, kavga çıkaran, takılan' (Maksutlu, Şarkışla-Sv.; Süksün, İncesu, Hisarcık-Ky.) *uysal(II)* [uysak,uysel] 'aptal, bön, başkasının sözüyle davranan' (Şeyhler, Ulubey, Bayadı-Or.; Saraycık, Keşap-Gr.; -Mr.; Köşker, Avanos, Nş.; -İç. Köyleri) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün 'aptal, bön' anlamına gidişini 'muhalefet etmeyen' anlamıyla neden-sonuç ilişkisine bağlayabiliriz. Ancak *uy-* fiilinin anlam karşıtlığı ile 'uyumlu, tabi olan' anlamından 'geçimsiz, uyumsuz' anlamına geçişi ilgi çekicidir. Bu tip anlam karşıtlıklarının dilde görülmesi elbette mümkündür (Söz gelimi *bit-* fiili).

5. *+sal/+sel* Ekinin Bugünkü Kullanım Alanı

+sal/+sel ekiyle ilgili araştırmamızda hem isimlere gelen hem de fiillere gelen formun yeni olduğu görülmektedir. İsimlere gelenin bir ek olmaktan ziyade sözcük olma ihtimali de kuvvetlenmiş bulunmaktadır. Ancak eğer *+sal/+sel* bir ek değil sözcükse ve yer adı oluşturuyorsa ekleşirken *+e dair, +la ilgili* gibi anlamları sonradan kazandığını söylememiz gerekecektir. Aynı zamanda *+al/+el; +l* ekiyle de birleştirilen ekin -Fransızcadan etkilenerek yapılmış bazı yeni sözcükler olsa bile- aslında Türkçenin bünyesinde de eskiden beri var olduğu rahatça gözlenmektedir. Fiillere gelen şeklin ortaya çıkışının dil devrimcisi aydınlarla ilgisi olmadığı, halkın yaratısı olduğuna şüphe yoktur. Bu durumda Banguoğlu'nun şu sözlerini anmak gerekecektir: *"Dil bir halk zümresinin kolektif mahsulüdür... En iptidai devirlerden beri dili yapan ve kaideleştiren halktır, gramerciler ve akademiler değildir...Halk dilinin kendine göre zengin bir neolojisi vardır...Burada her yenilik, her türlü zihnî tesirden azade olarak ana dili duygusu süzgecinden geçmektedir. Gene bunun içindir ki halkın yaptığı kelime dilin kendi yaptığı kelimelerdir ve halkın kontrolü dilin kendi kendini kontrolü demektir. Dil bünyesine zorla sokulan ve az çok cebirle muhafaza olunan yanlış ve zevksiz maddeler karşısında da tıpkı bir uzviyet gibi hareket eder: onları ya zamanla ıtrah eder ya tecrit eder."* (Banguoğlu, 1941: 34-35). Banguoğlu böyle düşünmekte haklıdır. Çünkü önerilen her sözcük aynı oranda dile tutunamamış, bazıları kullanımdan hızlıca düşmüştür. *Görsel* ve *işitsel* aktif kullanımdayken Timurtaş'ın itirazlarına mahzar olan *kokusal* tutmamıştır. Yine aynı eserde yer alan *kırsal* tutmuş ancak *kılgısal* tutmamıştır. *Olumlu* sözcüğüne karşın *olumsal* da bugün kullanımda değildir.

Falih Rıfkı Atay'ın bugün artık geçerliliği kalmamış şu görüşleri Nihat Sami Banarlı tarafından onaylanarak *Türkçenin Sırları* kitabında yer almış bulunmaktadır: *"'Ne demek bölgesel? Niçin duygusal? İlle Arap nisbet 'i'sine bu yüzde yüz uydurma kalıbı karşılık almak istiyoruz?' diyor ki haklıdır. Çünkü bu +sel ve +sal ekleri uydurmacıların en gülünç uydurmalarındandır"* (Banarlı, 2007: 69). Burada diline aşkla bağlı Türkçe konuşurlarının, Türkçenin kabul edebileceklerinden çok daha hızlı yenileşmesi, değişmesi karşısında haklı sayılabilecek rahatsızlıkları göze çarpmaktadır. Yeterince bilimsel olmayan, ancak çağdaşlarının ve kendisinin kişisel zevkini koruma içgüdüsü ile buna benzer pek çok yazı o dönem kaleme alınmıştır.

Sözcük türetme konusunda Z. Korkmaz' a ait görüşlerle bir dilbilimcinin kabul ettiği görüşlerin temelden farklılaştığını görmekteyiz: *"Burada ayırt edici olan bilimci yöntemle devrimci yöntem arasındaki farklardır. Birincisi, köklerle eklerin birleştirilmesi yoluyla türetilen yeni kelimelerde kök ve ses arasındaki ses bağlantısı, şekil yapısı ve anlam-görev uyuşması bakımından dilin yapı ve işleyiş ölçülerine sıkı sıkıya bağlı kalınması gerektiğini*

savunur. İkincisi ise, bu konularda duyarsızdır!" (Korkmaz, 1995: 724). *"Dilbilimine göre onu yalnızca geçerli olgular, geçerli biçimler ilgilendirmekte, bu geçerliliği de kullanım sağlamaktadır. Buna göre dil kullanımında doğruluk ya da yanlışlık, doğallık ya da yapmacıklık yargısı mümkün değildir."* (Yücel, 1969: 91).

Sonuç

Dil bir anlaşmalar sistemi olduğuna göre insanlar anlaşma yollarını kendi aralarında edinmektedirler. Bu konuda melez sözcüklere özellikle iki ulusun yakın temas hâlinde olduğu coğrafyalarda sıklıkla rastlanmaktadır. Türkçede de böyle sözcükler azımsanmayacak kadar fazladır; sözgelimi Kayseri ağzında *gidişatlı* sözcüğü 'büyümesi normal seyrinde giden' anlamında melez bir sözcüktür. Seçkin ve Coşar'ın *Türkçede Alıntılardan Kelime Türetmede Kullanılan Ekler* adlı araştırmasında +sAl+lık, +sAl+lA-ş-mAk, +sAl+lA-ş-mA, +sAl+lA-ş-tIr-mAk, +sAl+lA-ş-tIr-mA ekleriyle türetilen sözcükler verilmiştir: (Ar.) *hukuk; hukuksal, hukuksallık; mantık* (Ar.); *mantıksal, mantıksallık; rast* (Far.) *rastlantı, rastlantısal, rastlantısallık; magma* (Fr.) *magmasal; eros* (Fr.) *erosal, erosallık* vb. sözcükler artık Türkçe sözlükte melez sözcükler olarak yerini almış bulunmaktadır (Seçkin-Coşar, 2017: 1398-1442). Bu da bize *+sal/+sel* eklerinin artık dilden koparılıp atılmasının imkânsız olduğunu göstermektedir.

Türkçenin yabancı sözcüklerden ve eklerden kurtulma çabası onurlu bir çabaydı. Dilin Türkçeleştirilmesinin aynı zamanda Türkçeyi bilim dili hâline getirebilmenin yolunun sadece yabancı sözcüklerden değil, eklerden de azat edilmesi olduğuna şüphe yoktur. *"Dil reformu milli ve sosyal ihtiyaçlardan doğmuş bir atılımdır."* (Korkmaz, 1995: 640). Bu konuda Atalay şunları söylemektedir: *"Türkçede isimlere eklenerek onları ait olma, ilgili olma, -den yapılmış anlamlarında sıfatlaştıran bir kategori bulunmadığından Osmanlı Türkçesinde Arap ve Farsça isimlerle beraber onların /î/ birimiyle türemiş nisbet (bağıntı) sıfatları da dilin söz varlığında birlikte yaşıyordu ve bunların sayısı da azımsanmayacak miktarda idi. Bu sebeple, Türk Dil Kurumunca Türkçenin söz varlığında yer alan bu yabancı sözlerden ve yapılardan kurtulmak için çare aranıyordu, hatta, bu görüşe göre; kumsal ve uysal kelimelerinden, bir görüşe göre ulusal (ulu-sal yanlış ek ayırımı) kelimesinden yola çıkarak -sal/-sel eki türetilmişti. -sal/-sel ve –al/-el eki ve bu eklerle türetilen kelimelere Türklük bilimi sahasında pek çok eleştiri yazılmış; bu eklerin kaynakları ve nasıl türetildikleri konusunda onlarca makale yazılmıştır. Ancak, bugün dilimizde Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen pek çok nisbet /î/si taşıyan sıfat bu ekler sayesinde Türkçeleştirilmiş ve dilimizin söz varlığında kullanım alanı bulmuştur."* (Atalay, 1956: 663).

Bugün duruma yeniden baktığımızda *-sal/-sel* ekinin tahmin edilenden çok daha fazla işlev kazandığını özellikle terim yapmada üzerine fazlaca görev düştüğünü söylemek mümkündür. Bilim adamlarının *+sal/+sel* ekine yaptıkları bütün tenkitlere rağmen ekin bu kadar iltifat görmesinin sebeplerinden birisi de terim üretme konusundaki ihtiyacın boyutlarıdır. Çağımızda her saniye yeni birçok icadın yapılması karşısında dünyadaki 'bütün canlı dillerin' yeni sözcükler üretme noktasında aciz kaldıkları malumdur. *+sal/+sel* ekleri hem sözcük hem de terim yapmada hem Arapça sözcükleri hem de Batı kaynaklı sözcükleri Türkçeleştirmekte oldukça yarar sağlamış görünmektedir. *belgesel:* documentary, *bilişsel:* kognitif, *edimsel:* fiilî, *dönel:* devranî, *dizgesel:* sistematik, *devimsel:* dinamik, *göksel:* semavî (daha çok özel isim), *eşeysel:* cinsî, *nedensel:* terbiyevî, *toplumsal:* içtimaî, *tinselcilik:* sprıtüalizm, *yöntembilimsel:* metodolojik, *sorunsal*: problematik, *ruh çözümsel:* psikanalitik.

Belki tenkit edilmesi gereken konu isim tamlamalarının yerini alan sıfat tamlamalarının çokluğu olabilir: *bedensel engelli, evsel atık, kentsel dönüşüm, kırsal kesim.* Aslında belir-

tili isim tamlamalarından uzaklaşma eğilimini başkaca örneklerde de sıklıkla görmekteyiz. Konumuzu dağıtmamak adına bu konuyu ayrıntılı olarak incelemeyi başka bir çalışmada değerlendireceğiz. Adı geçen dönüşümü de ancak 'değişen çağla birlikte değişen dil zevki' olarak açıklayabiliriz.

*Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi'*ne baktığımızda 1988 basımlı *Türkçe Sözlük*'te yer alan bazı sözcüklerin kullanımının dilde yaygın olmamasına rağmen burada yer aldığını da tanıklamaktayız: *ereksel, inaksal, sonsal, tasımsal, tatsal* vb.

Son zamanlarda ek günlük hayatımızda çekim ekleri kadar yaygın kullanıma ulaşmıştır. Dil, *–e ait, -la ilgili* gibi edatları kullanmak yerine kendi sağduyusuyla son ek kullanmayı tercih etmekte ve o anda gereken sözcük de bir anda geçici işlevle üretilivermektedir: *dedikodusal, düzensel, kaygısal, sinemasal, uzaysal, uzavsal* vb.

Bu ihtiyacın varlığı karşısında Banguoğlu'nun dediği gibi monotonluğa düşmemek ve tek bir ek üzerinde yoğunlaşmamak için yapılması gereken diğer az kullanılan isimden isim yapım eklerini yeniden keşfetmek ve kullanıma arz etmektir. *(+Aç: topaç, bakraç; +k: kabuk, topuk*) vb. Aksoy, *"dilbilimci bakış dilde değişmez kuralların varlığını yadsır; dilin kurallardan değil, kuralların dil olgularının gözlemlenmesiyle dilden doğduğuna, ancak bunların da zaman içinde değişebilirliğine inanır. Bu bakış açısıyla "-sel-, -cil,-deş, -me, -enek… gibi Türkçede bu eklerden biriyle türetilmiş tek bir sözcük bile bulunsa, o sözcük örneksenerek yenileri türetilmeli, böylece az işlek eklere işleklik kazandırılmalıdır"* (Özdemir, 1977: 111).

KAYNAKÇA

"Arı Duru Türkçe Sözlüğün İkinci Ötümü". *https://tr.scribd.com/doc/253500387*

Akbaş, Ali (2018). "Türkçedeki sal/sel Sorunu". *Türk Dili*. S. 795, Mart, s. 36-38.

Aksoy, Ömer Asım (1990). *Dil Yanlışları.* Yalçın Emel Yayınevi Yayınları.

Aksu, Tezcan Belgin; Tariktaroğlu, Abdurrahman; Gemalmaz, Efrasiyap (2004). *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi.* Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1956). "Nisbet (YA)sı Meselesi". *Türk Dili.* 1956/58, Ankara, s. 663.

Banarlı, Nihat Sami (2007). *Türkçenin Sırları.* İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Banguoğlu, Tahsin (1941). *Dil Edebiyatı Dergisi*. C.XXX, İstanbul, s. 189-207.

Banguoğlu, Tahsin (1966). "Nispet Sıfatları ve –Sel, -Sal". *Türk Dili İçin III.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bayar, Nevnihal (2004). "Türkçede Yanlış Türetmeye Sebep Olan Bazı Ekler". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: TDK Yay., s. 405-430.

Doğan, Enfel (2012). "Türkiye Türkçesinde Nispet Ekini Karşılama Yolları". *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.* S. 30, s. 189-207.

Ediskun, Haydar (1967). "Yine –El, -İl, -Sel Ekleri Üzerine". *Türk Dili.* S. 184, Ocak, s. 264-272.

Eren, Hasan (2000). "Yeni Bir Ek: -sal/-sel". *Türk Dili.* S. 580, Nisan, s. 291-305.

Gökalp, Ziya (2015). *Türkçülüğün Esasları.* İstanbul: İnkılap Kitabevi.

İmer, Kamile (1974). *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi.* Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1995). "Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Türk Dil Devrimi-1972". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1.* Ankara: TDK Yayınları, s. 638-650.

Korkmaz, Zeynep (1995). "Dili Özleştirme Çabaları ve Metotsuz Yaklaşım-1979". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1*. Ankara: TDK Yayınları s. 716-726.

Levent, Agâh Sırrı (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri.* 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Özdemir, Emin (1977). "Aksoy'un Eylemi". *Türk Dili.* C.XXXV, S. 305.

Paçacıoğlu, Burhan (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Parigi, Bernardo (2015). *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*. Haz.: Yavuz Kartallıoğlu, Ankara: TDK Yayınları.

Parlatır, İsmail (2017). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Yargı Yayınevi.

Seçkin, Pelin; Mevhibe Coşar (2017). "Türkçede Alıntılardan Kelime Türetmede Kullanılan Ekler". *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür ve Eğitim Dergisi*. S. 6/3, s. 1398-1442.

Temir, Ahmet (1999). "Türkiye Türkçesindeki –sal/-sel Sıfat Eki Nereden Geliyor?". Kayseri*: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.

Timurtaş, F. Kadri (1979). *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*. Umur Kitapçılık Bahisleri, İstanbul: Vakıt Matbaası.

Tulum, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığ*ı. Ankara: TDK Yayınları.

Yücel, Tahsin (1968). "Dil Devrimi ve Kurallar". *Türk Dili*. Mayıs, Sayı: 200, s. 89-94.